

Pamięci mojej siostry Doroty zmarłej w 2021 roku.

Paul Émile Lemerle (1903–1989)¹

En donnant aujourd'hui l'édition des deux recueils anciens des miracles de saint Demetrius, et bientôt le commentaire, je tiens avec beaucoup de retard une vieille promesse: d'autres tâches, d'autres publications m'en avait trop longtemps détourné.

Tymi słowa Paul Lemerle rozpoczął przedmowę do pierwszego tomu, zawierającego najstarsze opisy cudów św. Demetriusza². To ostatnia wielka publikacja P. Lemerle'a, wydana w latach 1979–1981. Jak wynika z cytatu, św. Demetriusz czekał na swój czas.

Paul Émile Lemerle urodził się 22 kwietnia 1903 roku w Paryżu. Jego dziadek był nauczycielem muzyki w szkole podstawowej, ojciec, Paul Abel – urzędnikiem Giełdy Paryskiej, ożenionym z Jeanne Chapron. Mieli jeszcze córkę, która zmarła na gruźlicę w wieku 15 lat, co załamało matkę. Paul Émile miał wtedy 17–18 lat. Wnuk sądzi, że przyszły bizantynista starał się nie ulec tej atmosferze smutku i zatracił się w studiach wyższych, gdzie większe wsparcie okazali mu profesorowie niż własna rodzina. Paul Lemerle ukończył prestiżowe liceum Karola Wielkiego, dobrze uformowany w zakresie języków klasycznych³. Kontynuował tę pasję lingwistyczną w École Pratique des Hautes Études, uzyskując dyplom w 1928 roku. Już wtedy dał się poznać jako umysł nieprzeciętny, o szerokich zainteresowaniach. Historię sztuki bizantyńskiej zgłębiał pod kierunkiem Gabriela Milleta⁴, a epigrafikę łacińską na wykładach Jérôme Carcopino⁵. Tak ukształtowany, aplikował na członka École Française d'Athènes i został przyjęty w 1931 roku. W tym czasie dyrektorem szkoły w Atenach był Pierre Roussel, historyk i epigrafik francuski⁶, co z pewnością miało znaczenie dla starań Lemerle'a o tę posadę. Kandydat miał wszelkie atuty, by ją objąć.

¹ Autorka składa serdeczne podziękowania Pani prof. Cécile Morrison, uznanej hellenistce, uczennicy Paula Lemerle'a, która zechciała podzielić się swymi wspomnieniami i pozyskać rodzinne wiadomości od wnuka badacza, Pana Mattieu Lemerle'a, oraz wnuczki, Pani Stéphanie Guillaumat. Wyraża także wdzięczność Panu prof. Olivierowi Delouis za kopie nekrologów z czasopism francuskich. Dziękuję również Panu dr. Pawłowi Filipczakowi za udostępnienie prac Lemerle'a ze zbiorów Ceraneum w trudnym czasie pandemii.

² P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demetrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, t. 1: *Le Texte*; t. 2: *Commentaire*, Paris 1979–1981.

³ Miał szczęście! Jego nauczycielem był Georges Dalmeyda (1866–1932), zasłużony badacz literatury greckiej.

⁴ Gabriel Millet (1867–1953), historyk sztuki bizantyńskiej, zafascynowany badaniami klasztorów na Górze Atos.

⁵ Jérôme Carcopino (1881–1970), historyk starożytnego Rzymu.

⁶ Pierre Roussel (1868–1945), dyrektor École Française d'Athènes w latach 1925–1935. Jego następcą został w latach 1936–1950 Robert Demangel (1891–1952), historyk i archeolog.

Zanim to nastąpiło, Lemerle poszukiwał kogoś, kto pomoże mu w czytaniu tekstów rosyjskich. Na jego drodze stanęła Marguerite Witte, wychowanka Instytutu Smolnego⁷. Jej brat służył w armii generała Piotra Wrangla⁸ i zginął na froncie w 1920 roku. Marguerite uciekła do Paryża, zaczęła uczęszczać na wykłady G. Milleta i tam spotkała Lemerle'a, którego poślubiła w 1925 roku. W niedługim czasie przyszli na świat dwaj synowie tej pary: w 1927 roku – Paul, w 1930 roku – Jean⁹. Obaj urodzeni w Paryżu spędzili dzieciństwo w Grecji, gdzie ich ojciec w 1931 roku został członkiem, a potem sekretarzem generalnym École Française d'Athènes¹⁰, francuskiej szkoły archeologicznej, i zajmował to stanowisko do 1941 roku, czyli do ataku Niemiec na Grecję. W Atenach Lemerlowie sami zajmowali się edukacją małoletnich synów do czasu powrotu do Francji, gdzie bizantynista został profesorem uniwersytetu w Dijon w Burgundii¹¹ w latach 1942–1947.

Długi pobyt w École, rozpoczęty, gdy Lemerle miał niespełna 30 lat, ukształtował jego powołanie życiowe. Uczony wyznał, iż wtedy postanowił zająć się Macedonią i Górą Atos. Od pierwszego pobytu w Tesalonice zainteresowało go miasto i cały region. „Il se plaisait à dire qu'il devait beaucoup à la Grèce «celle de tout le temps et qu' à coup sûr» il ne serait pas devenu celui qu'il fut s'il n'avait «eu la faveur d'y passer des longues années à l'âge où se fixe une vocation»”¹². Przygodę macedońską rozpoczął za sprawą archeologii, której głęboką znajomość wykazał w dysertacji doktorskiej *Philippe et la Macédonie Orientale à l'époque chrétienne et byzantine* (Paris 1945). Dwa potężne tomy to efekt żmudnych wykopalisk, które doprowadziły do odkrycia i rekonstrukcji dwóch świątyń wczesnobizantyńskich, których rodów wywodzono ze skromnych budowli będących efektem misji św. Pawła Apostoła do Filipian¹³. Pierwszy tom dotyczy historii tych terenów, drugi – przebiegu wykopalisk, rozrysowanych planów świątyń i ich detali architektonicznych, wspartych dokumentacją fotograficzną.

To w Filippi religia chrześcijańska była głoszona jako pierwsza w Europie. Około 48 roku po Chrystusie pojawił się tam Paweł z Tarsu z towarzyszami podróży. Był to pobyt długi i doprowadził do utworzenia pierwszego Kościoła na zacho-

⁷ Instytut Szlachetnie Urodzonych Panien w Sankt Petersburgu. Rodzina podkreśla, że Marguerite Witte nie miała żadnych koneksji z hrabią Sergiejem Wittem, prominentnym politykiem rosyjskim.

⁸ Piotr Wrangel (1898–1928), wojskowy pochodzenia niemieckiego, aktywny uczestnik wojny domowej z bolszewikami, od 1920 roku we Francji. Symbol „białej emigracji” rosyjskiej.

⁹ Paul Lemerle (1927–2010), ekonomista, doradca finansowy ministra Maurice'a Schumanna (1911–1998). Jean Lemerle (1930–2014), profesor medycyny w zakresie pediatrii, por. e-mail prof. C. Morrison z 11.02.2021 w archiwum autorki.

¹⁰ École Française d'Athènes, utworzona w 1846 roku, w okresie monarchii lipcowej, z intencją promowania wpływów francuskich na Wschodzie na fali modnego filohellenizmu. Była instytucją elitarną, przyjmującą początkowo sześciu członków, przed II wojną światową już tylko trzech.

¹¹ Uniwersytet w Dijon był drugim po Paryżu prestiżowym uniwersytecie francuskim. Miasto okupowane przez Niemców w latach 1940–1944. W latach 1945–1946 ważyły się losy uczelni, ale wszczęła działalność w nowej lokalizacji.

¹² Ch. Delvoye, Éloge Paul Lemerle (1903–1989), Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques 1, 1990, nr 5, s. 81.

¹³ P. Lemerle, *Philippe et la Macédonie Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, t. 1, Paris 1945, s. 68.

dzie¹⁴. Autor podkreśla, iż badania archeologiczne prowadzono na tym obszarze już w XIX wieku, ale prawdziwym odkryciem okazały się dwie świątynie, nazwane „Basilique de Terrasse” i „Direkler”¹⁵. Dla ułatwienia opisu tę pierwszą Lemerle nazywa „Basilique A”. Podkreśla, że sondáže rozpoczęto w 1935 roku i nie wiadomo było o istnieniu tego obiektu. Wykopaliska, w których brał udział, odsłoniły tarasowy układ forum, gdzie znajdowała się budowla, której konstrukcję odtworzono precyzyjnie, datując zabytek z białego marmuru na przełomie IV/V wieku. Wszystkie szczegóły dotyczące rozmiarów narteksu, nawy, kolumnady i absydy znalazły swój wyraz w liczbach. Bazylika „Direkler” (po tureku: kolumny) znana już była uczonym w XIX wieku. Lemerle przywołuje badania Josefa Strzygowskiego z 1900 roku¹⁶.

Dyrektor École Française d'Athènes, Charles Picard¹⁷ wprowadził badania „Direkler” do planu wykopalisk w latach 1921–1922. Nazwa była adekwatna do kolumn nie tylko z białego, ale i zielonego marmuru, a budowla datowana na trzeci kwartał VI wieku. O ile „Bazylika A” miała konstrukcję wczesnochrześcijańską, o tyle „Direkler” autor wiąże z wpływami architektury postjustyniańskiej. Została zbudowana na planie krzyża greckiego z kopułą; wzór konstantynopolitański, jest dla niej wyraźny tak jak wzór tesalonicki – bazyliki św. Demetriusza – dla „Bazyliki A”¹⁸.

P. Lemerle’a interesowała nie tylko architektura, ale historia tych terenów, zwłaszcza sławizacja Bałkanów i pierwszy atak na Tesalonikę za cesarza Fokasa, opisany w pierwszej legendzie św. Demetriusza¹⁹. To już zapowiadało, że zbiór legend dotyczących tej postaci wymaga szczegółowego opracowania, ale Lemerle nie mógł równolegle zmierzyć się z ogromem tego materiału. Trzeba było czekać. Trudno dla edycji *Mediawistów*, mającej swoje limity objętościowe, omawiać dokładnie losy Filippii, tym bardziej, że rozbudowane przypisy autora odtwarzające dyskusje z wieloma uczonymi zasługują na taką samą uwagę jak tekst główny. W nim także sygnalizowany jest równoległy kierunek badań związanych z dotarciem i opracowaniem dokumentów znajdujących się w przepastnych archiwach klasztorów na Górze Atos²⁰. To już trzeci, po Filipii i Demetriuszu, wyraźny trop badawczy. Przy współpracy ze Stéphanem Binonem²¹ autor podjął się opracowania zasobów klasztoru Kutlumus, które ukazało się drukiem w 1937 roku²². Zadanie to przydzielił mu inicjator opraco-

¹⁴ P. Lemerle, *Avant-Propos*, w: tenże, *Philippe et la Macédonie* (jak w przyp. 13), t. 2, Paris 1945.

¹⁵ P. Lemerle, *Philippe et la Macédonie*, t. 2, s. 193–106.

¹⁶ Tamże, s. 418. Josef Strzygowski (1862–1941), austriacki historyk sztuki.

¹⁷ Charles Picard (1883–1965), historyk i archeolog francuski. P. Lemerle, *Philippe et la Macédonie*, t. 2, s. 419.

¹⁸ Tamże, s. 483.

¹⁹ Tamże, t. 1, 14, przyp. 4: „Le recueil complet des Actes Sancti Demetri et presque le seul document qui nous permette de connaître l'état de la Macédonie pour cette période”.

²⁰ Tamże, s. 152–161.

²¹ Stephan Binon (1908–1940), bizantynista belgijski, od 1935 roku członek École Française d'Athènes.

²² *Actes de Kutlumus*, wyd. P. Lemerle, Paris 1945. Z uwagi na ograniczony dostęp do archiwum, uczony zdecydował o nowej edycji: *Actes de Kutlumus*, opr. i uzup. P. Lemerle, Paris 1988.

wania archiwów atońskich, Gabriel Millet²³. Ten francuski uczony nie przypisywał sobie jednak głównej roli w podjęciu tej, jak się miało okazać, długoletniej misji badawczej na Górze Atos. *Spiritus movens* całego przedsięwzięcia był dlań amerykański uczony Kirsopp Lake²⁴, któremu zadedykowano pierwszy tom „Archives de l’Athos”, poświęcony aktom Ławry²⁵. Millet rozpoczął akcję fotografowania i opisu dokumentów wiosną 1918 roku, gdy udostępniono mu akta Ławry oraz Kayres, siedziby protosa zawiadującego wspólnotą atońską. W 1919 roku przyszła kolej na klasztor: Kutlumus i Pantokratora, a w 1920 roku na monastery Pantalejmona i Dochiariou²⁶.

Tak oto Lemerle znalazł się w elitarnym środowisku badaczy zbiorów na Górze Atos i do końca życia pozostał wierny misji powierzonej mu przez G. Milleta. Do 2019 roku ukazały się 23 tomy „Archives de l’Athos”. Lemerle doczekał tomu piętnastego. Półwysep atoński pozostawał już wcześniej zasiedlony przez eremitów, ale organizacyjną strukturę klasztorną stworzył mnich Atanazy w 963 roku, nie bez kłopotów, bowiem wielu atonitom odpowiadał dotychczasowy styl życia²⁷. *Petit à petit* Góra Atos stawała się wielkim skryptorium i biblioteką z dokumentami przechowywanymi w poszczególnych klasztorach i, być może, dzieło Atanazego stanowiło jedną z inspiracji dla kolejnej pracy Lemerla *Le premier humanisme byzantin*²⁸, poświęconej intelektualnej historii Bizancjum w wiekach IX–X. Byłaby to trzecia pasja wielkiego uczonego, wywodząca się z przedwojennego pobytu w Grecji.

Można więc rzec, że to nie Paul Lemerle wybierał sobie pola badawcze, ale to one czekały na niego i ukształtowały jego drogę bizantynisty. Tak w każdym razie należy ocenić dwie publikacje: pierwszą dotyczącą klasztoru Kutlumus i drugą poświęconą Filippi. Aby przybliżyć czytelnikowi losy Filippi i sąsiadujących obszarów w okresie wczesnochrześcijańskim i bizantyńskim, P. Lemerle poświęcił historii tych terenów cały tom pierwszy, równie opasły jak drugi. Dał wykład dziejów cesarstwa, którego rozdziałów nie ma sensu omawiać. Dla przykładu przytoczmy ofensywę Normanów

²³ Gabriel Millet (1867–1953), historyk sztuki i archeolog francuski. W 1930 roku zainicjował edycję „Archives de l’Athos” w Collège de France we współpracy z École Française d’Athènes. Ideę tę podjął przy rekomendacji Louis’a Brehiera (1868–1953), obok Charles’a Diehla (1859–1944) najbardziej znanego francuskiego historyka Bizancjum owych czasów.

²⁴ Kirsopp Lake (1872–1946), angielski biblista, historyk Kościoła, teolog, paleograf, archeolog. Pośród bogatej bibliografii znajduje się publikacja: *Texts from Mount Athos*, Oxford 1903 [Studia Biblica et Ecclesiastica 5].

²⁵ *Actes de Lavra*, wyd. G. Rouillanrd, P. Collomp, transkrypcje, zdjęcia i kopie G. Millet, Spyridon de Lavra, t. 1 (897–1178), Paris 1937. Jak wynika ze strony tytułowej, grano na czterech fortepianach: dwóch w Paryżu i dwóch na Athos.

²⁶ G. Millet, Préface, w: *Actes de Lavra*, (jak w przyp. 25), t. 1, s. IX. Autor podkreślił udział swych rosyjskich poprzedników w tych badaniach.

²⁷ K. Lake, *Texts from Mount Athos* (jak w przyp. 24), s. 87–101.

²⁸ P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin: Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971 [Bibliothèque byzantine. Études 6]. Można to wnosić z fragmentu poświęconego św. Atanazemu, urodzonemu pod imieniem Abramios ok. 930 roku w Trapezuncie, w rodzinie arystokratycznej, który swe wykształcenie kontynuował w Konstantynopolu i został tam nauczycielem. Po pewnym czasie Abramios wycofał się z życia świeckiego i, wszedłszy do świata eremitów, został mnichem Atanazym, z czasem prominentną postacią we wspólnocie klasztornej na Górze Atos (tamże, s. 257–263).

na Bizancjum w 1071 roku, gdy Filippi niemające swego garnizonu wpadło w ich ręce²⁹. Ale nawet gdyby go miało, jakie miało szanse w tej konfrontacji... Położenie tego miasta czyniło jego sytuację bardzo niepewną. Raz omijało je niebezpieczeństwo, innym razem nie. Okupacja lombardzka sprawiła, że nie ucierpiało podczas IV krucjaty, a powróciło w granice cesarstwa w 1252 roku, po wcześniejszym zdobyciu Tesaloniki przez władcę nikejskiego, Watatzesa, w 1246 roku³⁰. Dalszy ciąg tej narracji to już rządy Paleologów, zapoczątkowane przez Michała VIII w 1261 roku. Referując dzieje Macedonii pod kątem panowania tej dynastii, P. Lemerle zatrzymuje się przy pierwszej wojnie domowej między Andronikiem II i jego wnukiem Andronikiem III (1321–1328), ale więcej uwagi poświęca drugiej, między Janem Kantakuzenem, roszczącym sobie prawo do regencji po śmierci Andronika III w 1341 roku a Anną Sabaudzką, żoną zmarłego, uznającą się za prawowitą regentkę Jana V Paleologa, syna ze związku z Andronikiem III³¹. I tu pojawia się nowy wątek – turecki. W konflikcie z Anną Kantakuzen znajduje nowego sojusznika – Umura, emira Aydin (Smyrna) w Azji Mniejszej. Koronowawszy się w Didymotyce, Kantakuzen zdobył Serres, ale przegrał Macedonię, a jego panowanie było dodatkowo zagrożone przez Stefana Duszana, władcę Serbii. By pozyskać emira, Jan Kantakuzen zaproponował mu rękę swej córki, Teodory. Zapowiadało się pierwsze małżeństwo chrześcijańsko-islamskie. Gregoras i sam Kantakuzen, dwaj czołowi kronikarze tej epoki, przedstawili bizantyński punkt widzenia. Ale jak to widzieli Turcy? P. Lemerle zasygnalizował potrzebę konfrontacji tych źródeł z tekstami tureckimi. Oto jego czwarta ścieżka badań.

Co do pierwszego tomu dysertacji o Filippi autor przybliżył jego egzystencję w okresie tureckim. Stwierdza, że w strukturze kościelnej miasto w połączeniu z Dramą zachowało pozycję metropolii, a ostatnie dane na ten temat pochodzą z 1619 roku. Cóż stąd, kiedy pozostało miastem martwym? Dopiero w 1923 roku, po wymianie ludności, Grecy osiedlili się w Filippi i zmienili religijny charakter tego terytorium. Odnowiono biskupstwo i pojawiły się warunki sprzyjające eksploracji ruin budowli sakralnych, opisanych w tomie drugim³². Rezultaty badań archeologicznych, ukazujące bogactwo odkrytych bazylik, doprowadziły do przebudowania opinii badaczy na temat Filippi jako miasta przeciętnego, wystawianego przez wieki na niebezpieczeństwa inwazji z wielu stron, które jednak w okresie wczesnobizantyńskim, aż do czasów justyniańskich, odgrywało ważną rolę religijną i cieszyło się dobrobytem swych mieszkańców oraz wystawnością bazylik, konkurując z innymi budowlami sakralnymi cesarstwa³³.

Pod koniec pobytu w Atenach Paul Lemerle przygotował dwie publikacje: jedną dla francuskiej serii uniwersyteckiej „Que sais-je?”, drugą dla serii Larousse’a „Arts, styles et techniques”. Stosownie do profilu tych kolekcji mających na celu popularyzację nauki, w pierwszej książce wyklada czytelnikowi historię Bizancjum od

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże, s. 184.

³¹ Tamże, s. 229. Przy okazji ubolewał po raz kolejny, że bogate atonskie akta klasztorne pozostają praktycznie nieznane, gdy idzie o losy Tesaloniki i terenów macedońskich (tamże, s. 234).

³² Tamże, s. 256 n.

³³ P. Lemerle, *Philippe et la Macédonie* (jak w przyp. 13), t. 2, s. 517.

Konstantyna Wielkiego po upadek stolicy cesarstwa³⁴, w drugiej charakteryzuje dlań sztukę bizantyńską: architekturę, rzeźbę, malowidła i inne dzieła określające styl bizantyński³⁵.

Po powrocie do Francji i okresie nauczania w Dijon (1942–1947), gdzie obronił swój doktorat, Paul Lemerle został profesorem prestiżowej École Pratique des Hautes Études (1947–1968), a potem, niemal równolegle, profesorem Sorbony (1958–1967) i wreszcie Collège de France (1967–1973)³⁶. W École Pratique powrócił do pomysłu opracowania studium na temat emiratu Aydin w relacjach z Bizancjum i Zachodem, które ukończył w 1955 roku³⁷. Asumptem do tych badań było opracowanie francuskiej wersji *Dusturname*, utworu napisanego w XVI wieku przez osmańskiego historyka i poetę Enveriego³⁸. Przekładu dokonała Irène Melikoff-Sayar³⁹, do czego zachęcili ją Paul Lemerle wraz z Claudem Cahenem⁴⁰. Autorka zaprezentowała wierszowany utwór *Le Destin d'Umur Pacha*⁴¹, który Enveri poświęcił emirowi Aydin. Dysponując owym przekładem, Lemerle dokonał komparatystycznego zestawienia dwóch źródeł bizantyńskich: kroniki Nicefora Gregorasa⁴² i pamiętników Jana Kantakuzena⁴³, oraz poetyckiego utworu Enveriego opisującego czyny Umura Paszy.

By pojąć rolę emiratu Aydin po upadku Seldżuków, trzeba go skonfrontować z emiratem osmańskim w XIV wieku. Pierwszy zdominował południowo-zachodnie obszary Azji Mniejszej, drugi – rozpoczął swą karierę w Bitynii w końcu XIII wieku i konsekwentnie rozszerzał swe panowanie poza północno-wschodnią część półwyspu, by ostatecznie w pierwszej połowie XV wieku podporządkować sobie Aydin.

³⁴ P. Lemerle, *Histoire de Byzance*, Paris 1943 [Presses Universitaires de France, Collection „Que sais-je?” 107], ss. 128.

³⁵ Tenże, *Le style byzantin*, Paris 1943 [Larousse, Collection Arts, Styles et Techniques], ss. 131.

³⁶ École Pratique des Hautes Études powstała w 1868 roku, w opozycji do uczelni niemieckich, które zdawały się zdominować ówczesny świat naukowy. Stara Sorbona (kolegium Uniwersytetu Paryskiego, utworzone w XIII wieku, w czasach Ludwika IX) mimo swej renomy nie mogła dotrzymać im kroku. École Pratique jest często mylona z École Normale Supérieure (rue d'Ulm 5). Status naukowy École Normale, sięgającej jeszcze czasów Dyrektoriatu, ewoluował w XIX wieku i wreszcie została umocowana w systemie „Les Grandes Écoles de la France” o prestiżowym znaczeniu naukowo-badawczym. Największym prestiżem cieszy się jednak Collège de France, eminentna szkoła wyższa utworzona w 1530 roku przez króla Franciszka I, zdecydowanie o charakterze bardziej badawczym niż dydaktycznym. Profesura jest dożywotnia i ściśle związana z katedrą, a wykładowcy skupiają się na wykładach dotyczących prowadzonych przez siebie badań bieżących i tej problematyce poświęcają seminaria doktoranckie.

³⁷ P. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin, Byzance et Occident*, Paris 1958.

³⁸ Enveri (? – ok 1512), pisarz turecki, autor *Dusturname*, dzieła poświęconego historii ottomańskiej. Utwór składa się z trzech części. Pierwsza dotyczy Osmanów, druga emiratu Aydin, trzecia – historii islamu.

³⁹ Irène Melikoff-Sayar (1917–2009), francuska turkolog, rodem z Azerbejdżanu. Po rewolucji znalazła się w Paryżu. Absolwentka studiów orientalistycznych na Sorbonie, gdzie obroniła doktorat w 1957 roku.

⁴⁰ Claude Cahen (1909–1991), historyk islamu i językoznawca.

⁴¹ *Le destin d'Umur Pacha*, tłum. I. Melikoff-Sayar, Paris 1954 [Bibliothèque Byzantine publiée sous la direction de Paul Lemerle 2].

⁴² Nicefor Gregoras (1295–1359/1360), historyk bizantyński i teolog.

⁴³ Jan Kantakuzen (ok. 1295–1387), cesarz bizantyński w latach 1347–1354, memuarysta i teolog.

Jednak w XIV wieku to Aydinidzi byli potęgą i do ich ówczesnego władcy, Umura Paszy⁴⁴, zwrócił się o pomoc Kantakuzen.

Zważywszy na to, że źródła bizantyńskie przynoszą skromne dane na temat Azji Mniejszej, P. Lemerle uznał, że ich porównanie z utworem Enveriego umożliwi ogląd sytuacji w cesarstwie z punktu widzenia drugiej strony⁴⁵. Poemat składa się z prologu, 22 ksiąg i epilogu. Lemerle wahał się, czy autor korzystał ze źródeł bizantyńskich, jak to sugeruje tłumaczka. Mając świadomość, iż poeta tworzył w drugiej połowie XV wieku, Lemerle'a cały czas intrygowało, w jakiej mierze interpretacja wydarzeń była zasługą samego Enveriego, a na ile innych źródeł informacji, z których czerpał. Badacz zajął się analizą księgi XVIII *Dusturname*, odnoszącej się do czwartego dziesięciolecia XIV wieku.

Kompozycja pracy odtwarza tę ideę. Lemerle przedstawia historię poszczególnych wydarzeń, a potem czyni chronologiczne zestawienie trzech źródeł⁴⁶. Najważniejsze dla tematu jest spotkanie Kantakuzena z Umurem i ustalenie warunków umowy obu stron. Władca Aydin ukazany jest jako zdeklarowany sojusznik Greków aż do śmierci. Tak pisze Enveri. Gregoras i Kantakuzen milczą w tej kwestii⁴⁷. Strony ustalają, że Umur nie będzie atakował terytoriów bizantyńskich i przyjmie rolę wodza wojsk zaciężnych. Zważywszy na działania wojenne w Macedonii, widać, jak dalece studium Lemerle'a o Filippi było dlań inspiracją do podjęcia tematu wojny domowej w XIV wieku, którą w swej dysertacji omówił skrótowo. Chodziło o dokładne przesłedzenie losów tych terenów, gdzie operowały wojska Umura. Na podstawie analizy porównawczej źródeł Lemerle wykazał wiele błędów Enveriego, gdy idzie o datację i lokalizację działań, ale trzeba brać pod uwagę fakt, iż turecki dziejopis pisał pochwałę działań Umura w 1465 r, zatem 117 lat po śmierci bohatera⁴⁸.

A teraz dygresja. By umocnić sojusz z emirem Aydin, Kantakuzen w 1344 roku ofiarował mu za żonę swą córkę Teodorę, która, wedle Enveriego, starała się oczarować Turka wdzięczną postawą i kuszącym strojem. Umur pozostał niewzruszony i odmówił, uznając, że alians z Kantakuzenem uczynił go jego bratem, zatem mariaż w bliskiej rodzinie jest niemożliwy. Sojusz z Turkami był jednak Kantakuzenowi ciągle potrzebny, porozumiał się więc z emirem osmańskim Orchanem, który ujęty urodą Teodory, poślubił ją w 1346 roku⁴⁹.

Po zamknięciu pracy o Umurze – albo równolegle do studiów nad Enverim – P. Lemerle zajął się problematyką szkolnictwa w Bizancjum w X wieku⁵⁰, czego re-

⁴⁴ Umur Pasza (1309–1348), drugi władca Aydin, wspomógł Kantakuzena znaczną flotą w wojnie domowej z Anna Sabaudzką. Zginął w 1348 roku podczas tzw. krucjaty smyrneńskiej.

⁴⁵ P. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin* (jak w przyp. 37), s. 10.

⁴⁶ Tamże, s. 8.

⁴⁷ Tamże, s. 106.

⁴⁸ Tamże, s. 9.

⁴⁹ Tamże, s. 175. Por. M. Dąbrowska, Anthony Applemore Mornington Bryer (1937–2016), w: *Mediewiści VIII*, red J. Strzelczyk, Poznań 2021, s. 46 n.

⁵⁰ Świadczyć o tym notatki seminaryjne najstarszej uczennicy P. Lemerle'a, Wandy Wolskiej-Conus, absolwentki filologii klasycznej na Uniwersytecie Warszawskim, która po powstaniu warszawskim znalazła się we Francji i ukończyła studia na Sorbonie. Zainspirowana przez mistrza zajęła się dziełem Kosmasa Indikopleustesa, wieńcząc badania doktoratem. Por. W. Wolska, *La topographie chrétienne de Kosmas*

zultatem był m.in. artykuł o dydaktyce w Konstantynopolu⁵¹. Ta publikacja zapowiadała wspomniane już dzieło francuskiego uczonego poświęcone humanizmowi bizantyńskiemu. Wedle P. Lemerle'a kultura bizantyńska po długich wiekach ciemnych: VI, VII, VIII, spowodowanych nade wszystko ikonoklazmem, odrodziła się w stuleciach: IX i X⁵². Podobnie jak w innych swych pracach, ale w tej szczególnie, Paul Lemerle podkreśla, jak wielką pomoc w odczytaniu tekstów okazał mu Paul Astruc⁵³. Jako motto do swej książki użył słów Antoine'a Meilleta, z którymi niewątpliwie identyfikował się jako badacz:

Apporter de neuf, ce n'est pas appliquer à des faits connus quelque idée générale ayant une apparence d'originalité, c'est interpréter d'une manière exacte et personnelle des faits recueillis de première main⁵⁴.

Nade wszystko zaś zabezpieczył się przed ewentualną krytyką określenia: „humanizm bizantyński”.

Je n'ignore pas les débats, anciens ou récents, sur les termes d' „humanisme” et de „renaissance”, et sur l'ambiguïté de ces concepts. Sans entrer dans cette discussion, j'emploie ces mots dans leur sens commun et dans leur acception large, parce qu'il est difficile de s'en passer, et parce qu'ils évoquent bien l'originalité que, dans sa précocité, Byzance présente à cet égard en face de l'Occident⁵⁵.

Dziś przyjęto dla tego okresu pojęcie „renesansu macedońskiego”, trwającego od czasów Bazylego I (857–886) do Konstantyna VII Porfirogenety (905–959). W tej najbardziej gęstej od przypisów książce Lemerle'a, wyróżniają się dwie kwestie podstawowe: szkolnictwo bizantyńskie oraz czołowi intelektualiści tej epoki, których aktywność upoważnia do zastosowania określenia „odrodzenie” dla czasu ich twórczości. Odwróćmy proporcje wykładu bizantynisty i zacznijmy od Bardasa, sprawującego regencję w imieniu małoletniego cesarza Michała III. Nawiązując do tradycji uczelnianych z V wieku, dostojnik ów założył w połowie IX wieku uniwersytet

Indikopleustes: théologie et science au VIe siècle, Paris 1962. Notatki odręczne W. Wolskiej z wykładów P. Lemerle'a „Humanisme. Cours du mercredi, 1959–1960” w archiwum autorki. Por. M. Dąbrowska, Dr Wanda Wolska-Conus (22 X 1919–25 IV 2012), KH 120, 2013, z. 1, s. 195–205.

⁵¹ P. Lemerle, *Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 113, 1969, nr 4, s. 576–587.

⁵² P. Lemerle, *Le premier humanisme* (jak w przyp. 28), s. 73–75. Autor epokę Justyniana I uznaje za martwą. Pod względem intelektualnym cesarz nie wniósł niczego (tamże, s. 73).

⁵³ Charles Astruc (1916–2011), badacz i konserwator tekstów greckich w dziale manuskryptów Bibliothèque Nationale, w której pracował w latach 1939–1989. Por. P. Gehin, In memoriam. Charles Astruc (1911–2011), *Revue des Études Byzantines* 70, 2012, s. 353–358.

⁵⁴ A. Maillet, [cytat bez atrybucji], w: P. Lemerle, *Le premier humanisme* (jak w przyp. 28), s. 5. Antoine Maillet (1866–1936), lingwista i filolog francuski, autorytet w dziedzinie językoznawstwa porównawczego. W latach 1921–1936 dyrektor L'Institut d'études slaves, utworzonego w 1919 roku przez Ernesta Denisa (1849–1921) z myślą o studentach rosyjskich. Od 1921 roku przy udziale innych slawistów zaczął wydawać „Revue des Études Slaves”.

⁵⁵ P. Lemerle, *Le premier humanisme* (jak w przyp. 28), s. 7, przyp. 1.

w cesarskim pałacu Magnaura⁵⁶. P. Lemerle skupia się zwłaszcza na dwóch wykładowcach tej uczelni: Leonie Matematyku (ok. 790–869)⁵⁷ i Focjuszu (ok. 810–891)⁵⁸. Pierwszego Bardas mianował rektorem uczelni. Za młodu Leon spędzał czas w klasztorach na wyspie Andros, skąd pozyskał cenne manuskrypty i przywiózł je do Konstantynopola. Jego zainteresowania były wszechstronne: od filozofii, po matematykę, astronomię i literaturę. Kompilował przeczytane teksty, ale wiele z jego zbiorów nie przetrwało. Z tego, co pozostało, można odtworzyć nazwiska autorów, których utwory przeczytał. P. Lemerle uważa go za postać tajemniczą, oryginała pasującego do epoki renesansu⁵⁹. Leon Matematyk był nauczycielem Focjusza, ale tenże nie miał takiego zaplecza intelektualnego jak jego mistrz. Związany z administracją, nie pełnił funkcji w nauczaniu pałacowym. Jego najbardziej znane dzieło *Biblioteka*, czyli zbiór wypisów z ksiąg o tematyce pogańskiej i chrześcijańskiej (180 kodeksów), P. Lemerle traktuje z umiarem. Notatki uznaje za nieuporządkowane, ale ostatecznie docenia *Bibliotekę*, za sprawą której Focjusz stał się reprezentantem humanizmu chrześcijańskiego, wszelako nie tej rangi co Leon Matematyk⁶⁰.

Gdy idzie o powszechne nauczanie w Konstantynopolu, P. Lemerle przypomina, że do spopularyzowania myśli uczonych przyczynił się wynalazek papieru, znacznie tańszego niż pergamin. Nadto zmiana pisma z majuskuły na uncjałą oraz uproszczenie języka narracji poprzez odejście od wyszukanego słownictwa sprawiły, że teksty greckie stały się przystępne i wprowadzenie ich do szkolnictwa przynosiło znaczne efekty⁶¹. Wzrastała ilość nauczycieli prywatnych, a praca w skryptoriach, także atoniskich, nabrała rozpędu.

Zyskawszy taką bazę, uczniowie mogli już zgłębiać wiedzę w szerszym zakresie, a w X wieku sięgać po *Excerpta* cesarza Konstantyna VII Porfirogenety⁶² – zbiór 53 tekstów składających się na *Encyklopedię historii i nauki o państwie*. W jakiej mierze cesarz sam dobierał teksty, co zdaje się rzeczą niemożliwą z uwagi na ogrom materiału, a na ile ich wybór zawdzięczamy jego współpracownikom, którym pisanie powierzał – pyta P. Lemerle, podzielać wątpliwości uczonych⁶³. W zakończeniu dzieła o pierwszym humanizmie bizantyńskim, autor podkreśla, że głównym osiągnięciem tego okresu była *paideia*, jedna z najważniejszych cech cywilizacji bizantyńskiej, oznaczająca kształcenie i wychowanie kolejnych generacji młodych ludzi⁶⁴. Z wszystkich dotychczas omówionych dzieł P. Lemerle’a, to przywoływane jest często jako najważniejsze, ale jakie argumenty przeważają szalę tej wagi? Przejawy tego rozkwitu umysłowego są niemal lustrzanym odbiciem renesansu karolińskiego, do

⁵⁶ Niedaleko Wielkiego Pałacu i bazyliki Hagia Sofia.

⁵⁷ P. Lemerle, *Le premier humanisme* (jak w przyp. 28), s. 148–176.

⁵⁸ Tamże, s. 178–204.

⁵⁹ Tamże, s. 176.

⁶⁰ Tamże, s. 195–196, 204.

⁶¹ Tamże, 109–119.

⁶² Tamże, 283–286. P. Lemerle nie rozwódzi się nad najważniejszymi dziełami Porfirogenety *De ceremoniis*, *De administrando imperio* czy *De thematibus* (tamże, s. 273–280).

⁶³ Tamże, s. 283–285.

⁶⁴ Tamże, s. 307.

którego autor nawiązuje we wstępie, jednak zastosowanie nazwy „renesans” do obydwóch prądów intelektualnych budzi wątpliwości.

Znacznie ciekawszy, a jednocześnie mniej znany rozwój cywilizacyjny Bizancjum związany jest z XI wieku i do tego nawiązuje czwarte ze studiów opublikowanych w *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* w 1977 roku⁶⁵. Tytuł *Le gouvernement des philosophes. L'enseignement, les écoles, la culture*⁶⁶ zapowiada intelektualne panowanie trzech filozofów: Konstantyna Lichudesa⁶⁷, Jana Ksyfilina⁶⁸ i Michała Psellosa⁶⁹. P. Lemerle zaznacza, że niewiele wiadomo o dwóch pierwszych postaciach⁷⁰. Znacznie więcej można powiedzieć o Psellosie i szkole prawniczej w Konstantynopolu, którą, zdaniem Wandy Wolskiej-Conus, Psellos prowadził razem z Ksyfilinem⁷¹. To doskonale przykłady, by wskazać organizacyjny talent Lemerle'a, gdy idzie o tematy rozdzielane między uczniów. Dyskusja epistolarna między Mistrzem a polską bizantynistką była długa i ciekawa, związana z przygotowaniami do konferencji naukowej w 1973 roku tej problematyki dotyczącej⁷². Co zaś się tyczy artykułu Lemerle'a, podkreśla na końcu rangę panowania Konstantyna IX Monomacha, ale w kwestii szkolnictwa pozostaje powściągliwy, uznając, iż jego rozwój był raczej ilościowy niż jakościowy⁷³.

W 1979 ukazał się angielski przekład artykułów Lemerle'a z lat 1958–1959, dotyczących historii agrarnej Bizancjum⁷⁴. Z inicjatywą wyszedł irlandzki profesor, Gearoid Mac Niocaill⁷⁵, i była to, niestety, niedźwiedzia przysługa. Teksty były niewątpliwie inspirowane badaniami źródeł atońskich, a i hagiograficzną kolekcją le-

⁶⁵ P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977 [„Le Monde byzantin” publié sous la direction de P. Lemerle].

⁶⁶ Tamże, s. 195–250.

⁶⁷ Konstantyn Lichudes (?–1063), absolwent prywatnej szkoły Jana Mauropulos, patriarcha Konstantynopola (1059–1063).

⁶⁸ Jan VIII Ksyfilinos, patriarcha Konstantynopola (1064–1075).

⁶⁹ Michał Psellos (1018–1078–1096/1097?), przyjaciel Lichudesa i Ksyfilinosa, filozof, prawnik i polityk bizantyński, rektor uniwersytetu w Konstantynopolu, duchowny i dygnitarz dworski. Wpływowy, ale i niebezpieczny intrigant.

⁷⁰ P. Lemerle, *Cinq études* (jak w przyp. 65), s. 203–205.

⁷¹ W. Wolska-Conus, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *Travaux et Mémoires* 6, 1976, s. 223–243.

⁷² W liście z 24 kwietnia 1972 roku (kopia) Wanda Wolska pisała: „Cher Maître, j'ai reçu ce matin votre lettre et j'en suis troublée, car s'il y a une chose que je désire, c'est justement d'établir une collaboration avec vous au sein de l'équipe ou du laboratoire dirigé par vous”. To był właściwy początek, by ująć Mistrza, potem jednak wyznała nieodparcie, że proponowany temat nauczania w Konstantynopolu w XI wieku wymaga obszernej kwerendy, której może nie sprostać, tym bardziej, że miała już swoje zobowiązania wobec CNRS. W liście z 14 kwietnia 1973 roku P. Lemerle pisał: „Chère Madame, votre participation à la «table ronde» du 20–23 septembre me préoccupe. Il est indispensable qu'elle sera marquante et qu'elle manifeste votre place dans notre groupe de byzantinistes”. Cóż było początek? Opracowanie powstało. (Listy w archiwum autorki).

⁷³ P. Lemerle, *Cinq études* (jak w przyp. 65), s. 246.

⁷⁴ P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*. Galway 1979.

⁷⁵ Gearoid Mac Niocaill (1932–2004), irlandzki badacz tekstów łacińskich i staroirlandzkich, profesor historii na Uniwersytecie w Galway (1977–1997).

gend Demetriusza. P. Lemerle zaznaczył we wstępie wielki pożytek przekładów prac rosyjskich na język francuski, co w ciągu dwudziestu lat poszerzało pole dyskursu naukowego w kwestii systemu gospodarczego w Bizancjum. Podejmując sprawy związane z własnością ziemską, systemem pronoii⁷⁶ i charistikariatem⁷⁷, autor wdał się w dyskusję z rosyjskimi i radzieckimi historykami zajmującymi się feudalizmem, *y compris* z poglądami Georga Ostrogorskiego⁷⁸, zdaniem którego między pronoją a feudalizmem zachodnim nie było różnicy, z czym P. Lemerle zdecydowanie się nie zgadzał⁷⁹. Rozbrat pozostał.

Z końcem działalności naukowej Paul Lemerle wydał wyczekiwane *Miracula Sancti Demetri* i dokładnie przeanalizował ich treść⁸⁰. W przedmowie do tomu pierwszego złożył wyrazy wdzięczności księdzu Marcelowi Richardowi⁸¹ i Josephowi Paramellemu⁸², którzy przekazali fotokopie wielu manuskryptów, aby mógł je skolonizować. Podziękował także księdzu Paulowi Canartowi⁸³, autorowi cennych wskázówek dotyczących palimpsestów w Bibliotece Watykańskiej⁸⁴. Po ostatecznej weryfikacji tekstów przez P. Astruca przystąpił do prezentacji dwóch zbiorów *miracula*: tak zwanego *Zbioru Jana* i *Zbioru Anonimowego*, aby potem porównać dane pochodzące z obu kolekcji⁸⁵. Układ publikacji jest dwujęzyczny. Spośród piętnastu cudów ze *Zbioru Jana*, jedenaście dotyczy uzdrowień ciężko chorych przez Demetriusza⁸⁶, ocalenia przed zarazą czy wyleczenia opętanego przez demony⁸⁷. Teren działania świętego wojownika dotyczy Tesaloniki i jej okolic. Pozostałe cuda mają charakter opisów historycznych, związanych z awarsko-słowiańskimi atakami na miasto i jego

⁷⁶ M. Dąbrowska, Pronoja, w: Encyklopedia kultury bizantyńskiej, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 412 n. Pronoja była formą nadania ziemskiego, powstała w XI wieku i rozpowszechnioną w stuleciach następnych. Za cesarza Aleksego I przybrała formę nadań wojskowych. Na pronojarach pozostawał obowiązek służby wojskowej. Pracujący w ich dobrach chłopci płacili im podatki.

⁷⁷ M. Dąbrowska, Charistikariat, w: Encyklopedia kultury bizantyńskiej (jak w przyp. 76), s. 114. Za Komnenów cesarz przydzielał majątki klasztorne jako beneficja. W przeciwieństwie do pronoii nie wiązały się z tym żadne obowiązki, co oznaczało uszczuplenie dóbr kościelnych, a – zdaniem władcy – oznaczało ich ochronę.

⁷⁸ G. Ostrogorski (1902–1976), historyk i bizantynista jugosłowiański pochodzenia rosyjskiego.

⁷⁹ P. Lemerle, *The Agrarian History* (jak w przyp. 74), s. 157, 183, 239.

⁸⁰ P. Lemerle, *Les plus anciens recueils* (jak w przyp. 2).

⁸¹ Ks. Marcel Richard (1907–1976) w 1942 roku założył sekcję grecką przy l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes w Paryżu.

⁸² Joseph Paramelle (1925–2011), współpracownik M. Richarda w latach 1963–1990 w l'Institut d'Histoire des Textes, kierownik katedry chrześcijaństwa bizantyńskiego (1977–1989) w École Pratique des Hautes Études w Paryżu. Przez całe lata związany także z l'Institut de Sources Chrétiennes w Lyonie. Największym osiągnięciem jest analiza ponad 8000 oryginalnych manuskryptów greckich lub ich fotografii w Bibliothèque Nationale i w l'Institut d'Histoire des Textes. Por. P. Gehin, In memoriam. Joseph Paramelle (1925–2011), *Revue des Études Byzantines* 71, 2013, s. 381–384.

⁸³ Ks. Paul Canart (1927–2017), w latach 1957–1997 dyrektor działu manuskryptów greckich w Bibliotece Watykańskiej. Nauczał paleografii greckiej w École Vaticane de Paléographie, de Diplomatique et d'Archivistique.

⁸⁴ P. Lemerle, *Avant-Propos* (jak w przyp. 14), s. 7.

⁸⁵ P. Lemerle, *Les plus anciens recueils* (jak w przyp. 2), t. 1, s. 32 n.

⁸⁶ Św. Demetriusz z Tesaloniki zginął śmiercią męczeńską na początku IV wieku. Patron miasta.

⁸⁷ P. Lemerle, *Les plus anciens recueils* (jak w przyp. 2), t. 1, s. 47–120.

obroną przez mieszkańców, zagrzewanych do boju przez Demetriusza⁸⁸. Wydarzenia dzieją się za panowania cesarza Maurycjusza (582–602) i z lektury tekstów wynika, iż władca, z uwagi na konflikt z Persją, nie mógł przyjąć od razu z pomocą Tesalonice i ta odległość, nie tylko geograficzna, ale i polityczna między Konstantynopolem a Tesaloniką jest wyrazista. Ostoją mieszkańców jest św. Demetriusz walczący na murach i prowadzący obrońców do odparcia wroga. Ataki są kilkukrotne, beznadziejną sytuację ratuje cud ocalenia⁸⁹. Dla historyka najważniejsze są detale dotyczące żołnierskiego uzbrojenia, a nade wszystko opisy machin oblężniczych, których pojawienie się nie daje szans Tesalonice. Ocalenie przynosi nieznana postać na koniu, w której rozpoznano świętego obrońcę⁹⁰.

Zbiór Anonimowy sprowadza się do opisu sześciu cudów, jest zatem krótszy niż *Zbiór Jana*, ale stanowi cenne źródło dla odtworzenia wydarzeń historycznych⁹¹. Lektura pozwala określić intensywność najazdów awarsko-słowiańskich i skalę oblężeń, przed którymi nie sposób było się obronić. Atak prowadzony jest ze wszystkich stron. Opatrzność Boża sprawia, że cesarz Maurycjusz wysła flotę na ratunek, co zdaje się cudem największym, nieporównywalnym do innych⁹².

W tomie drugim P. Lemerle przystępuje do skrupulatnej analizy obu zbiorów. Ustala autora pierwszej kolekcji, którym jest Jan I, biskup Tesaloniki, i zastanawia się, czy teksty były kierowane do tesaloniczan jako słuchaczy czy jako czytelników⁹³. Ustala datację i rozstrzyga, że największy atak nastąpił w 586 roku. Porównuje chronologię wydarzeń z kronikami Teofilakta Symokatty⁹⁴, Teofanesa⁹⁵ oraz, co najważniejsze, konfrontuje *Zbiór Anonimowy* zawierającą dokładne opisy historyczne z relacją Jana⁹⁶. Pojawiają się nazwiska wodzów i szczegóły przemieszczeń wrogich wojsk⁹⁷. W najciekawszym rozdziale szóstym, zatytułowanym *Cuda św. Demetriusza i historia Bałkanów* Lemerle przechodzi do analizy porównawczej. Jan, kaznodzieja, gloryfikuje udział św. Demetriusza we wspieraniu tesaloniczan; Anonim, mimo chęci naśladownictwa Jana, relacjonuje głównie wydarzenia historyczne. Obaj autorzy podają informacje, których nie ma w innych źródłach, tworząc miejską kronikę o walorze dokumentalnym, co w tekstach hagiograficznych zdarza się rzadko⁹⁸. Autor rekonstruuje zakres geograficzny i administracyjny przedstawionych w zbiorach zdarzeń, wskazując, że nie można dokładnie ustalić przestrzeni bałkańskich poza Tracją⁹⁹. Na

⁸⁸ Tamże, s. 138–164.

⁸⁹ Tamże, s. 132–133.

⁹⁰ Tamże, s. 143–144.

⁹¹ Tamże, s. 168–238.

⁹² Tamże, s. 226.

⁹³ Tamże, t. 2, s. 34 n.

⁹⁴ Teofilakt Symokatta (V/VI w.), historyk, sekretarz cesarza Maurycjusza.

⁹⁵ Teofanes Wyznawca (ok. 760–817), duchowny i historyk bizantyński.

⁹⁶ P. Lemerle, *Les plus anciens recueils* (jak w przyp. 2), t. 2, s. 83.

⁹⁷ Tamże, s. 154–159.

⁹⁸ Tamże, s. 174.

⁹⁹ Tamże, s. 175–178.

koniec badacz eksponuje bazylikę św. Demetriusza w Tesalonice jako jeden z niewiele zabytków paleochrześcijańskich, który przetrwał do 1917 roku¹⁰⁰.

Tak oto profesor Paul Lemerle zamknął tym dziełem realizację piątej, a może jednak pierwszej drogi badawczej. Własnej, oryginalnej, którą przemierzał od pobytu w Grecji w latach trzydziestych do lat osiemdziesiątych. W tej bizantyńskiej wędrówce cały czas wspierała go żona, której dedykował publikację o cudach św. Demetriusza, chyba najważniejszą. Nic dziwnego, że nie mógł poświęcić się wcześniej pracy nad tym zagadnieniem, skoro angażował się w wiele innych zajęć. Mając ogromny talent organizacyjny, skupił wokół siebie liczne grono badaczy i stworzył francuską szkołę bizantynistyczną, nadając jej wielki walor międzynarodowy. Dostrzegając potrzeby zbadania relacji Bizancjum z Italią, przydzielił zadanie przeanalizowania źródeł dotyczących wpływów republiki genueńskiej Michelowi Balardowi¹⁰¹, wenecko-bizantyńskim stosunkom Freddy'emu Thirietowi¹⁰², a André Guillou¹⁰³ – bizantyńskiej Italii południowej. To najważniejsze przykłady.

Cały czas, także po odejściu na emeryturę, Paul Lemerle nadzorował prace nad wydawaniem źródeł z Atos. Był przewodniczącym w latach 1961–1971, a potem przewodniczącym honorowym Association Internationale des Études Byzantines. Uczestniczył w licznych kongresach, był członkiem wielu stowarzyszeń naukowych. Jego renoma była ogromna, można śmiało rzec, że to najważniejsze nazwisko kojarzące się z bizantynistyką francuską¹⁰⁴. Podczas wyjazdów zagranicznych spotykał wielu ważnych badaczy, z którymi znajomość trwała lata. W roku akademickim 1971/1972 państwo Lemerle przebywali w bizantynistycznym ośrodku Uniwersytetu Harvarda w Dumbarton Oaks w Waszyngtonie. W tym samym czasie znalazła się tam prof. Halina Evert-Kappesowa, założycielka polskiej bizantynistyki powojennej¹⁰⁵. Zawiązana tam przyjaźń owocowała przesyłaniem z Paryża do bizantynistycznego ośrodka na Uniwersytecie Łódzkim kolejnych tomów „Archives de l’Athos” i innych cennych publikacji.

Pani Marguerite Lemerle zmarła w 1985 roku. Wraz z mężem przynależała do świata, który odchodził, i oboje państwo wspominać go mogli z panią prof. Kap-

¹⁰⁰ Tamże, s. 206–218 (Appendix II). W latach 1493–1912 bazylika funkcjonowała jako meczet. Przywrócona chrześcijanom w 1913 roku, uległa zniszczeniu podczas wielkiego pożaru Tesaloniki w 1917 roku. Gruntowną odbudowę wstrzymała II wojna światowa. Bazylikę oddano do użytku wiernych w 1949 roku.

¹⁰¹ Michel Balard (1936–), bizantynista francuski, autor fundamentalnej pracy: *La Romanie génoise (XII siècle – début du XV siècle)*, Paris 1971. *Romania* – nazwa Bizancjum przyjęta przez Zachód.

¹⁰² Freddy Thiriet (1921–1986), bizantynista francuski, autor bezcennej publikacji: *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, t. 1, Paris 1966; t. 2, Paris 1971.

¹⁰³ André Guillou (1923–2013), bizantynista francuski, badacz Italii południowej, autor: *Citta e campagna nell’Italia meridionale bizantina (VI–XI sec)*. *Dalle collectivita rurali alla collectivita urbana*, Lecce 1977.

¹⁰⁴ M. Dąbrowska, Paul Émile Lemerle (22 kwietnia 1903 – 17 lipca 1989), *Eos* 80, 1992, z. 1, s. 167–169 (przedruk: M. Dąbrowska, *Drugie oko Europy. Bizancjum w średniowieczu*, Wrocław 2015, s. 331–335).

¹⁰⁵ Taż, Profesor Halina Evert-Kappesowa i Madame Dupont, *Przegląd Nauk Historycznych* 12, 2013, s. 193–220, tu cyt. s. 196.

pesową, prawie ich rówieśnicą. Z uwagi na zajmowanie się przeze mnie późnym Bizancjum, nie jest to dla mnie łatwy merytorycznie artykuł, ale ma swój wymiar sentymentalny i winnam go profesorowi Lemerle. W 1989 roku zdążyłam jeszcze poznać Mistrza, by pod koniec półrocznej kwerendy w bibliotekach paryskich móc mu opowiedzieć o postępie badań nad habilitacją¹⁰⁶. W tym czasie P. Lemerle pojawiał się już rzadko w Collège, ale wreszcie zdołałam go spotkać w bibliotece, ale lecz ktoś inny zajął jego uwagę i przyszło mi czekać pośród regałów. Profesor szybko się zorientował, obrócił dookoła i zaprosił do rozmowy, zdejmując nieśmiałość słowami „Je ne suis pas la Majesté Divine!” Owszem, ale taka otaczała go aura. W trakcie jednej z rozmów przypominałam, że pani prof. Kappesowa radziła się, czy temat mej pracy doktorskiej dotyczącej relacji Ludwika Świętego z Michałem Paleologiem w latach 1269–1270 był dobrze obrany¹⁰⁷. Odpisał: „C’est faisable”, co obie nas ucieszyło. Było to zdanie magiczne.

Ważnym źródłem do ukazania dyplomatycznej relacji dwóch władców był trzynastowieczny grecki manuskrypt Nowego Testamentu ofiarowany przez basileusa królowi francuskiemu. Na pierwszej stronie okładki złożył swój podpis cesarz, strona końcowa zawierała informację dominikańskiego bibliotekarza o przybyciu poselstwa i ważną notę z dyplomatycznej rozmowy. Ale w 1989 roku był to już temat zamknięty. Tymczasem, nieoczekiwanie dla mnie, P. Lemerle zaproponował, abym obejrzała ów kodeks bizantyński w oryginale:

J’espère bien qu’aux Manuscits de la Bibliothèque Nationale le codex que Michel Paléologue offrit à Saint Louis vous attend/.../ Je vous donne un mot ou plutôt une carte d’introduction pour les conservateurs des manuscrits¹⁰⁸.

To była bajka.

Profesor Paul Lemerle zmarł na zawał 17 lipca 1989 roku. Upał był nieznosny. Pamiętam jak dziś. Tego dnia miałam pożegnać się przed wyjazdem. Wedle umowy, pojawiłam się o godz. 11.00. Nikt nie odpowiedział na dzwonek. Concierge przyjął płytę z muzyką Wieniawskiego i krótki list do Profesora, wyrażający obawę, że zapewne pomyliłam czas spotkania. Wieczorem zadzwonił telefon i usłyszałam głos Lemerle’a. Ucieszyłam się, ale to był syn, Paul, o głosie uderzająco podobnym do ojca. Powiadomił o śmierci Profesora. Potem był pogrzeb, symbolicznie zamykający ważną epokę w dziejach bizantynistyki francuskiej.

Małgorzata Dąbrowska

¹⁰⁶ Taż, Łacinniczki nad Bosforem. Małżeństwa bizantyńsko-łacińskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII–XV w.) Łódź 1996.

¹⁰⁷ Taż, Stanowisko Ludwika Świętego w konflikcie Michała Paleologa z Karolem Andegaweńskim, Łódź 1985 [maszynopis]. Praca wydana pod tytułem: Bizancjum, Francja i Stolica Apostolska w drugiej połowie XIII w., Łódź 1986.

¹⁰⁸ P. Lemerle, list z 14.05.1989, archiwum autorki.